https://doi.org/10.56514/cch.122.04.03

STUDIE

Od „šelem v podobě lidské“ k „věrným psům“. Animalita a rasa v české cestopisné literatuře o Africe v období vrcholného kolonialismu[1]

JOSEF ŘIČÁŘ

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha

JOSEF ŘIČÁŘ: From “beasts in human form” to “faithful dogs”. Animality and Race in Czech Travel Literature about Africa in the Period of High Colonialism

In contemporary academic debates, the old thesis of the non-participation of Central European states in global colonialism is being reassessed. This is also the direction this study takes, addressing the issue of representations of indigenous otherness in the travelogues of Czech travellers to different regions of Africa. Using innovative concepts of interdisciplinary human-animal studies, the text interprets comparisons of indigenous peoples to non-human animals in the context of hegemonic discourses, especially the racial and the civilizational/colonial. In the context of intensive colonial conquest and subsequent formal administration, the ongoing integration of non-Eu-

1 Výzkum byl podpořen Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (projekt č. 24223). Tato publikace vznikla v rámci projektu SVV „Historická antropologie moderních společností“, č. 260733, řešeného na Univerzitě Karlově, Fakultě humanitních studií.

ropean territories into capitalist structures, and the specific position of Central European actors in these processes, the form and meaning of animalizing comparisons also changed.
Keywords: human-animal studies – colonialism without colonies – race – Czech travel writing – interwar period – scramble for Africa

Úvod

„Naproti tomu libují si někteří novodobí spisovatelé líčiti divocha jako poloviční zvíře, jež zaujímá jakés střední postavení mezi člověkem a opicí. Ničeho podobného nepotvrzuje však ethnografie. O pravěku nemůže tato podati žádného obrazu a z nyní žijících národů na celém světě neshledán ni jediný kmen, jenž by vedl život polozvířecí.“[2]

Podobně jako mnozí jeho současníci chápal i Bohumil Bauše[3] v roce 1898 obyvatelstvo celého světa jako rozdělené na „národy přírodní a kulturní." Toto rozdělení je pro následující studii klíčové. Na následujících stranách bude kladen důraz na vymezení obsahu a především hranic pojmu „přírodních národů", jejichž lidství Bauše sice bránil, současně si však uvědomoval existenci určitého napětí. Problematika přirovnávání mimoevropského obyvatelstva k mimolidským zvířatům[4], která je hlavním tématem studie, je sledována v publikovaných cestopisech českého autorstva, pojednávajících o různých regionech Afriky v období od poslední třetiny 19. století do konce meziválečného období. Baušeho článek v časopise *Vesmír* dobové chápání této problematiky svým způsobem shrnuje. Lidstvo, jehož jednotu

2 Bohumil BAUŠE, *Národové přírodní a kulturní*, Vesmír 28, 1898, č. 12, s. 140.

3 Bohumil Bauše byl český učitel, přírodovědec, spisovatel a překladatel. Je autorem řady popularizujících knih a článků zabývajících se různými tématy přírodních věd.

4 Dichotomii člověk/zvíře chápu jako příliš redukcionistickou, vypovídající především o lidském antropocentrismu. Již Charles Darwin odmítl kategorickou výlučnost lidského druhu, který se podle autora v žádném ohledu nevymyká z živočišné říše. Viz Eve-Marie ENGELS, *Die Darwin-Rezeption in Deutschlad im 19. Jahrhundert*, in: Herbert Matis – Wolfgang L. Reiter (eds.), Darwin in Zentraleuropa, Wien 2018, s. 137. Abych zdůraznil svou kritickou pozici a tuto binární opozici dále nereprodukoval, budu na následujících řádcích používat výrazy *lidé* a *mimolidští tvorové*. Minimálně v části human-animal studies se jedná o běžnou praxi. Viz Jan MATONOHA, *Za (de)konstruktivismem. Kritické koncepty (post)strukturální literární a kulturní teorie*, Praha 2017, s. 405.

z hlediska druhu Bauše hájil[5], autor sice vymezil proti všem ostatním živočichům, současně ovšem naznačil hned dvě možnosti překročení hranice mezi člověkem a ostatními zvířaty. První možností, vycházející z dobových vědeckých diskuzí, je myšleno evolucionistické hledání "missing link"[6] – vývojového spojovacího článku mezi člověkem a příbuznými druhy primátů, které logicky vyplývalo z Darwinova pojetí evoluce a probíhalo na poli prehistorické antropologie. Jako druhou možnost, tentokrát diskurzivní povahy, zmiňuje Bauše tendenci „některých novodobých spisovatelů" záměrně narušovat vědecky stanovenou hranici lidskosti. Následující strany se zabývají texty některých z těchto spisovatelů (a jedné spisovatelky) a kladou si otázku, z jakých důvodů k tomuto překračování hranice mezi člověkem a ostatními živočichy docházelo.

Studie se zabývá otázkou možností a především limitů populární diskurzivní reprezentace mimoevropské lidské jinakosti. Cílem studie je tak přispět k debatě o tom, jakým způsobem se cestopisná literatura podílela na vytváření vědění o mimoevropském světě a jaké obyvatelstvo tento svět podle ní obývalo.[7] Ambicí studie však v žádném případě není načrtnout celkový dobový pohled autorstva na indigenní obyvatelstvo, pokud je vůbec možné si něco takového představit. Spíše se snaží pomocí mapování okraje populárního diskurzu o člověku poukázat na existenci některých sdílených a opakujících se prvků reprezentace lidské jinakosti v dobové cestopisné literatuře, jejíž autorstvo se s reprezentovanými přímo setkalo a pomocí cestopisů předávalo své poznatky veřejnosti. Studie se snaží tyto sdílené a opakující se reprezentace situovat a ptá se po podmínkách, které vedly k jejich vzniku.

V souvislosti s mapováním okraje dobového populárního diskurzu je důležité ptát se po vztahu cestopisů ke koloniálnímu diskurzu. Důraz je přitom kladen nejen na samotná animalizující označení, ale také na ekonomické zájmy Rakouska-

5 K monogenetismu v rámci evolucionistického paradigmatu se v posledních desetiletích 19. a na začátku 20. století hlásila většina antropologů Rakouska-Uherska i nástupnického Československa. Viz např. Irene RANZMAIR, *Die Anthropologische Gesellschaft in Wien und die akademische Etablierung anthropologischer Disziplinen an den Universität Wien, 1870–1930*, Wien – Köln – Weimar 2013, s. 23; Markéta KŘÍŽOVÁ, *Aleš Hrdlička a transatlantický rozměr českého antropologického a eugenického myšlení první poloviny 20. století*, in: Milan Ducháček a kol. (eds.), Za rovnocennost evropských plemen. Československá antropologie tváří v tvář rasismu a nacismu, Praha 2023, s. 63.

6 Peter J. BOWLER, *Evolution. The History of an Idea*, Berkeley – Los Angeles – London 2003, s. 208–211.

7 Mary Louise PRATT, *Imperial Eyes. Travel Writing and transculturation*, London – New York 2008, s. 3.

Uherska a nástupnického Československa v afrických koloniích, a dále na specifickou formu identifikace autorstva cestopisů se západním kolonialismem a konceptem civilizace, ze kterého bylo indigenní obyvatelstvo vylučováno. Současné bádání chápe kolonialismus především jako mocenský vztah, ve kterém důležitou roli hrály ekonomické zájmy a také legitimizace nerovnosti a vykořisťování pomocí rasových hierarchií.[8] Autorstvo cestopisů, jak tato studie argumentuje, při své cestě mimo Evropu vvužívalo existujících mocenských nerovností vytvářených globálním kolonialismem ke svému prospěchu. Na stránkách publikovaných cestopisů tyto nerovnosti následně epistemologicky potvrzovalo a repodukovalo, třebaže pozice autorstva byla v porovnání s cestovateli a cestovatelkami západních koloniálních mocností v řadě aspektů odlišná.

Přirovnávání specifických jednotlivců a skupin k mimolidským zvířatům lze chápat jako diskurzivní strategii vycházející z moderního porozumění člověku. Michael Weingarten ukazuje duální založení subjektu, současně lidského i animálního, jako klíčový předpoklad moderní liberální antropologie, odkazující ke Kantově dichotomickému pojetí rozumu a afektu. Animalita se měla projevovat v podobě afektů, které jsou společné jak lidem, tak zvířatům. K dosažení plného lidství a odlišení se od mimolidských zvířat musí člověk používat svou racionalitu a s její pomocí afekty regulovat.[9] Carrie Rohman s odkazem na duální animálně/lidské pojetí subjektu mluví v koloniálním kontextu o tzv. *imperialist chain of being* – hierarchické škále – situujíc živé bytosti ve vztahu k bílému muži, chápanému jako vrchol evoluce a racionality. Důležitým kritériem, určujícím hodnotu živých tvorů, je pak jejich vzdálenost od zvířat, respektive jejich schopnost potlačit afekty a instinkty v zájmu racionálního jednání.[10]

Animalizace, původně literárněvědní koncept vycházející z interdisciplinárních *human-animal studies*, je specifický způsob označování, při kterém dochází k přirovnávání lidí k mimolidským zvířatům. Tento způsob využívání jazykových ohraničujících praktik (*Abgrenzungspraktiken*), slouží především k degradaci dotčených lidí, jejich diskurzivnímu vyloučení z lidské sféry a mimo jiné i k legitimi-

8 Jürgen OSTERHAMMEL – Jan C. JANSEN, *Kolonialismus. Geschichte, Formem, Folgen*, München 2012, s. 8.

9 Michael WINGARTEN, *Das Tier in mir. Eine problemgeschichte anthropologische Fiktion des Liberalismus*, in: Annette Bühler-Dietrich – Michael Wiengarten (eds.), Topos Tier. Neue Gestaltungen des Tier-Mensch-Verhaltnisses, Bielefeld 2016, s. 91–96.

10 Carrie ROHMAN, *Stalking the Subject. Modernism and the Animal*, New York – Chichester 2009, e-book, s. 68–69.

zaci fyzického násilí vůči nim.[11] Clare Jean Kim chápe animalizaci jako imaginativní přeřazení z kategorie lidí do kategorie zvířat, která byla integrální součástí produkce rasových diferencí. Akt animalizace s sebou nesl určité důsledky, zejména zbavoval dotčené obyvatelstvo práv náležejících lidem. Kim však upozorňuje, že výchozím předpokladem moderní animalizace je situace, kdy dotčené skupiny či jednotlivci již byli chápáni jako příslušníci lidského druhu v biologickém slova smyslu.[12] Tato poznámka je důležitá z hlediska vymezení se vůči polygenistickým pozicím a starším přístupům 18. století, které rozlišovaly několik různých druhů člověka jako přírodovědný fakt.[13] Zakiyyah Iman Jackson proto nechápe moderní animalizaci jako vyloučení za hranice biologického druhu, ale naopak jako násilnou apropriaci. Aktem animalizace je na jednu stranu potvrzováno lidství animalizovaných lidí, současně však dochází ke konstrukci hierarchií uvnitř této skupiny. Potvrzována je tedy také lidská různorodost a zároveň hluboká nerovnost.[14]

Klíčovým předpokladem, na kterém celá logika animalizace stojí, je antropocentrická představa lidské výjimečnosti ve vztahu k mimolidskému životu. Západní tradice už od antiky považovala člověka za esenciálně výjimečného a nadřazeného nad přírodu, což má zásadní právní a etické důsledky.[15] V takto ostře dichotomickém vymezení je s člověkem spojován rozum, moc a především schopnost mluvit, zatímco mimolidské je chápáno jako pasivní, objektivizované a lidem podřadné.[16] Z lingvistického hlediska je však ostře dichotomické chápání člověka a zvířat staré jen pár století. Binární opozice člověk/zvíře v dnešním slova smyslu, tedy člověk na jedné straně a všechny ostatní živočišné druhy na straně druhé, vznikla

11 Miriam LIND, *Von Menschen, Tieren und Machinen. Die sprachliche Aushandlung ontologischer Grenzziehungen, Grenzüberschreitungen und Grenzverwischungen*, in: Táž (ed.), Mensch – Tier – Maschine. Sprachliche Praktiken an und jenseits der Außgrenze des Humanen, Bielefeld 2021, s. 12–14.

12 Claire Jean KIM, *Dangerous Crossings.Race, Species, and Nature in a multicultural Age*, New York 2015, s. 24–25.

13 Mathias FIEDLER, *Zwischen Abenteur, Wissenschaft und Kolonialismus*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 53.

14 Zakiyyah Iman JACKSON, *Becoming Human. Matter and Meaning in an antiblack World*, New York 2020, e-book, s. 19.

15 Paul WALDAU, *Animal Studies. An Introduction*, New York 2013, s. 7–8.

16 Markus KURTH, *Von mächtigen Repräsentationen und ungehörten Artikulationen. Die Sprache der Mensch-Tier-Verhältnisse*, in: Chimaira – Arbeitskreis für Human-Animal-Studies (eds.), Human-Animal Studies. Über die gesellschaftliche Natur von Mensch-Tier-Verhältnissen, Bielefeld 2011, s. 85.

v 18. století v souvislosti s osvícenskou přírodní vědou, industrializací a vydělením člověka z přírody.[17]

Pro pochopení významu animalizujích přirovnání v českých cestopisech je klíčová kategorie rasy. I ta se poprvé objevuje v 18. století. Patrick Wolfe spojuje vznik rasových diskurzů s šířením kapitalismu, respektive s přechodem od merkantilismu k industriální ekonomice a s tím související pokračující integrací mimoevropských společností do kapitalistických vztahů. Rasa v tomto kontextu fungovala jako důležitý disciplinační prvek.[18] Rasové myšlení propojuje dvě části osvícenkého diskurzu – taxonomii přírodních věd a politickou rétoriku o právech člověka. Rasa tedy vytváří kategorické hranice uvnitř rodu *homo*, které zajišťují exkluzivitu lidských práv jen pro někoho.[19] Diskurz rasy propojuje „přirozené" znaky skupiny lidí s jejich charakteristikami. Mark Tekessidis se však vymezuje proti klasickému chápání rasy, které limituje „přirozené znaky" jen na znaky biologické, morfologické či genetické.[20] Podle autora příroda jako determinant nemusí být chápána jen biologicky, ale může se jednat i o různé sociologické či symbolické znaky, vnější projevy chování či například části oblečení. Všechny tyto znaky můžou být chápány jako přirozené, přírodou dané a zároveň nesoucí negativní konotace.[21] V následující studii figuruje jako tento „od přírody daný" znak domnělá animalita „přírodních národů", jejíž projevy jsou v konkrétních situacích různé a která zároveň funguje jako základ jejich subjektivity. Indigenní obyvatelstvo je v cestopisech konstruováno jako subjekty, jejichž jednání je určeno jejich rasovou inferioritou. Ta je vyjádřována mj. diskurzivními prostředky animalizace.[22]

V kontextu diskurzu „přírodních národů" je důležité moderní chápání času jako sekularizovaného a naturalizovaného.[23] Ten je základem evolučních teorií

17 Oba lexémy ve formě binární opozice existovaly již dříve, v 18. století však dochází k rozšíření jejich významu, respektive zahrnutí všech mimolidských živočišných druhů do kategorie zvíře. Viz Lena SPÄTH, *Wir und Die. Zur Diachronie der lexikalischen Besisunterschiedung Mensch vs. Tier*, in: M. Lind (ed.), Mensch – Tier – Maschine, s. 77–79.

18 Patrick WOLFE, *Traces of History. Elemetary Structures of Race*, London – New York 2016, s. 12.

19 Tamtéž, s. 13.

20 Mark TEKESSIDIS, *Rassismus definieren (1998/2017)*, in: Naika Foroutan – Christian Geulen – Susanne Illmer – Klasu Vogel – Susanne Wernsing (eds.), Das Phantom „Rasse". Zur Geschichte und Wirkungsmacht von Rassismus, Wien – Köln – Weimar 2018, s. 68.

21 M. TEKESSIDIS, *Rassismus definieren*, s. 75–77.

22 Patrick Wolfe podobně používá pojem rasizace (*racialization*) v souvislosti se schopností rasy produkovat specifický typ subjektivity. Viz P. WOLFE, *Traces*, s. 14.

23 Časová rovina a vztah ke křesťanství představovali jeden z klíčových bodů polemik kolem Darwinovy evoluční teorie v době jejího publikování. Zatímco Darwin a jeho stoupenci zdůrazňovali přírodní výběr jako jediný činitel změny, působící víceméně náhodně, konzervativnější

19. století, které vysvětlují vývoj fyzického světa zcela jako souslednost událostí řízených přírodními zákony bez aktivních zásahů vnějších sil, například Boha. Z této koncepce času vycházela i evolucionistická antropologie, která konstruovala mimoevropské „Jiné" jako vzdálené v čase, situované v různě dávné minulosti.[24] Došlo tak ke specifickému propojení časovosti s prostorovostí. Zejména Afrika byla v rámci mimoevropského prostoru chápána jako anachronistická – obývaná lidmi žijícími v evoluční minulosti, zosobňujícími archaickou primitivnost.[25] Johannes Fabian zdůrazňuje propojení epistemiologických podmínek evolucionistické antropologie s kolonialismem a vírou v industrializaci jako nositelku pokroku.[26] Časová rovina podle autora sloužila jako důležitá součást filozofického rámování evropského kolonialismu. Situování afrických území a jejího obyvatelstva do minulosti, případně úplně mimo rámec historie, pomáhalo legitimizovat evropské dobývání, rámované ideou pokroku, které mělo dobytá území do dějin postupně začleňovat.[27] I čeští cestovatelé a cestovatelky, jak dále uvidíme, chápali evropskou industriální společnost a kolonialismus jako aktéry, kteří můžou pomoci „přírodním národům" překonat jejich prehistorickou animalitu. Názorově se jednotliví autoři a autorky lišili především v otázce, zda je takováto humanizace žádoucí, a také zda má indigenní animalita nějakou hodnotu sama o sobě. Paralelně s Wolfeho tezí lze i u českého autorstva nalézt situační využívání rasového diskurzu, který umožňuje podle potřeby zdůraznit neměnnost, nebo naopak možnost vylepšení rasizovaného subjektu.[28]

Časově studie pokrývá období překotné formální kolonizace Afriky a následné koloniální správy evropskými mocnostmi až do začátku druhé světové války. V poslední třetině 19. století došlo k dobytí naprosté většiny kontinentu.[29] Druhou světovou válku pak chápu jako mezník v tom smyslu, že došlo k určitým změnám

---

opozice požadovala chápání evoluce jako záměrného procesu, řízeného božími zákony. Viz P. J. BOWLER, *Evolution*, s. 202–204.

24 Johannes FABIAN, *Time and the other. How Anthropology makes its object*, New York 2014, s. 13–16.

25 Anne MCCLINTOCK, *Imperial Leather. Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Context*, New York 1999, s. 30. Velký vliv na chápání Afriky jako území situovaného mimo rámec historie mělo zejména myšlení G. W. F. Hegela. Viz Barbara HARLOW – Mia CARTER (eds.), *Archives of Empire. Volume II: The Scrambel for Africa*, Durham (North Carolina) – London 2003, s. 21.

26 J. FABIAN, *Time and the Other*, s. 17.

27 Tamtéž, s. 11.

28 P. WOLFE, *Traces of History*, s. 13–14.

29 Roland OLIVER – Anthony ATMORE, *Africa since 1800*, Cambridge 1981, s. 103.

z hlediska dějin rasismu[30] a především jako mezník z hlediska globálního koloniálního řádu a vztahování se Československa k němu.[31] V kontextu středoevropských států Rakouska-Uherska a nástupnického Československa bývá někdy zdůrazňována jejich relativní neúčast na globálním kolonialismu. Současné historické bádání ovlivněné postkolonialismem však tezi o středoevropské nezúčastněnosti už minimálně dvě desetiletí zpochybňuje.[32] Barbara Lüthi, Francesca Falk a Patricia Purtschert upozorňují na posun v historickém bádání věnovaném problematice kolonialismu. Oddělují starší bádání, zabývající se koloniálními institucemi, správou či diplomacií, od novějšího, které více akcentuje sociální a kulturní témata, a zabývá se různými typy vztahů a aktérství.[33] Tento posun umožnil soustředění badatelské pozornosti i mimo tradičně chápaný formální kolonialismus západních mocností. Autorky proto zavádějí koncept *kolonialismu bez kolonií*.[34] Lüthi také upozorňuje na produkci koloniálního vědění a přítomnost koloniálních imaginací i v případě řady států, jejichž sebepojetí není explicitně koloniální. Zdůrazňuje také přítomnost mnoha různých individuálních, institucionálních a komerčních aktérů v koloniálních sítích.[35] Od začátku 21. století vznikla řada prací, reflektující pozice českých aktérů v mimoevropském kontextu.[36]

---

30 Milan DUCHÁČEK – Lenka LENCÉŠOVÁ, *Sborník Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich zušlechťování jako křižovatka československé meziválečné antropologie i kulturní propagandy*, in: M. Ducháček a kol. (eds.), Za rovnocennost evropských plemen, s. 25.

31 Anna CHEJNOVÁ, *„Černá kůže – ta je přece levnější než gumové boty." Reprezentace kolonialismu v cestopisech Jiřího Hanzelky a Miroslava Zikmunda*, Dějiny – Teorie – Kritika 2023, č. 1, s. 69–75.

32 Filip HERZA, *Colonial Exceptionalism. Post-Colonial Scholarship and Race in Czech and Slovak Historiography*, Slovenský národopis 68, 2020, č. 2, s. 176.

33 Barbara LÜTHI – Francesca FALK – Patricia PURTSCHERT, *Colonialism without Colonies. Examining Blank Spaces in Colonial Studies*, National Identities 18, 2016, č. 1, s. 2–3.

34 Tamtéž, s. 4.

35 Barbara LÜTHI, *Colonialism without Colonies in Europe. Difining Lines*, in: Markéta Křížová – Jitka Malečková (eds.), Central Europe and the Non-European World in the Long 19th Century, Berlin 2022, s. 207.

36 Zde uvádím stručný výběr z prací zaměřených na Afriku ve sledovaném období. Poměrně velká pozornost byla různými autory a autorkami věnována reflexi českého orientalismu. Viz např. Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ et al., *„Krásný, báječný, nešťastný Egypt!" Čeští cestovatelé konce 19. a první poloviny 20. století*, Praha 2009; nebo dále dvojsvazková publikace Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ et al., *Českoslovenští vědci v Orientu*, Praha 2012–2013. Sarah Lemmen analyticky rozpracovala pozici českých cestovatelů a cestovatelek jako tzv. třetí kategorii, kterou nelze plně identifikovat s kolonizátory ani kolonizovanými. Viz Sarah LEMMEN, *Noncolonial Orientalism? Czech Travel Writing on Africa and Asia around 1918*, in: James R. Hodkinson – John Walker – Johannes Feichtinger – Shaswati Mazumdar (eds.), Deploying Orientalism in Culture and History. From Germany to Central and Eastern Europe, Suffolk 2013, s. 209–227. Od stejné

Studie je rozdělená do tří částí, které v kontextu historického vývoje evropské kolonizace kontinentu, regionálních specifik a různorodosti českých aktivit v Africe ukazují na různé příklady animalizace v dobových cestopisech. Zabývá se přitom zejména reprezentacemi, které se vyskytují opakovaně napříč různými cestopisy, a u kterých se nabízí možnost chápat je jako určitá topoi v rámci tehdejší kultury. První část věnuje velkou pozornost cestopisům Emila Holuba v kontextu vztahu Rakouska-Uherska ke kolonizaci Afriky v poslední třetině 19. století. Rozsáhlé dílo tohoto „prvního moderního českého cestovatele",[37] které ovlivnilo svou i pozdější generace, poskytuje názorný příklad využívání animalizací v období intenzivního koloniálního dobývání. Cílem první části studie je nastínit některé z motivů animalizace v cestopisech o subsaharské Africe a situovat je v kontextu dobového rasového diskurzu. Lidská animalita po celé sledované období z diskurzu nezmizela a některé její prvky se jeví jako konstantní. V souvislosti s pokračující kolonizací kontinentu se však měnily kontexty těchto reprezentací a s tím i jejich význam. V meziválečných cestopisech tak například zcela chybí pocit ohrožení na životě, který se vyskytuje u Holuba. Poukazování na lidskou animalitu bylo nadále využíváno mj. k hodnocení úspěchů, resp. neúspěchů koloniálních správ, se kterými se ale cestovatelé přímo neidentifikovali.

Následující část se zabývá oblastí severní Afriky, tak zvaného Orientu. Tento region se v mnohém odlišoval co do forem animalizace, ale také co do turistické infrastruktury a s tím související přístupnosti středoevropským cestovatelům a cestovatelkám. Na rozdíl od subsaharských regionů je v textech turistů a turistek, kteří se vydali do severoafrických destinací silně patrný vliv orientalistického diskurzu. Proto je třeba zabývat se tímto regionem samostatně. Vnímaná orientální jinakost se tak projevila i v hodnocení dosaženého lidství indigenního obyvatelstva, respektive jeho setrvání v animálním stavu. Ani v tomto případě není možné vnímat diskurz jako zcela homogenní, určité variace se vyskytují i horizontálně napříč společností. Na příkladech cestopisů turistů a jedné turistky – komunistické publicistky

autorky viz také Sarah LEMMEN, *Tschechen auf Reisen. Repräsentationen der außeneuropäischen Welt und nationale Identität in Ostmitteleuropa 1890–1938*, Köln 2018. Kategorii genderu v kontextu cestopisů ženských autorek aplikovala Lucie Storchová, viz Lucie STORCHOVÁ, *"Representing the other in Jiří and Růžena Baum's parallel travel journals from South Africa"*, in: Ľubica Hudáková – Jozef Hudec (eds.), *Egypt and Austria IX: Perception of the Orient in Central Europe (1800–1918)*, Kraków 2016, s. 311–324. Markéta Křížová aktivně poukazuje na zapojení českých aktérů do globálních sítí a zprostředkovává českému badatelstvu analytické koncepty k uchopení těchto vztahů. Viz např. M. KŘÍŽOVÁ – J. MALEČKOVÁ (eds.), *Central Europe and the Non-European World in the Long 19th Century,* Berlin 2022.

37 Vladimír ROZHOŇ, *Čeští cestovatelé a obraz zámoří v české společnosti*, Praha 2005, s. 24.

Marie Majerové – je možné mimo jiné rozlišit různé podoby českého rasového diskurzu v závislosti na politické orientaci autorstva.

Poslední část studie věnuje pozornost animalizacím v souvislosti s českými podnikatelskými aktivitami v zámoří a specifickými podobami integrace indigenních subjektů do globálního industriálního kapitalismu. V souvislosti s českými ekonomickými zájmy v různých regionech si závěrečná analytická část všímá aspektu animalizace, který konstruoval indigenní obyvatele jako sice z civilizačního hlediska podřadné, zároveň však velmi schopné až napostradatelné pracovníky nadané unikátními schopnostmi souvisejícími s jejich blízkostí přírodě. Závěrečná část tak více než předchozí ukazuje určitou ambivalenci, kterou animalizující přirovnání v dobových cestopisech obsahují. Tato ambivalence umožňovala mj. hodnotit indigenní obyvatelstvo pozitivně, zároveň však zcela neodmítnout nadřazenost evropského subjektu.

Lidská animalita a její implikace v kontextu koloniálních expedic – vliv Emila Holuba

Z hlediska klasického porozumění kolonialismu, tedy státní formální kontroly zámořských území, byla role Rakouska-Uherska na africkém kontinentu jen marginální. Ačkoliv monarchie koloniální ambice měla a proběhla řada pokusů o získání koloniálních území, v porovnání s jinými západními mocnostmi se jedná o zanedbatelné případy.[38] Apologetická tvrzení o neúčasti monarchie na globálním kolonialismu byla naopak charakteristická až pro poválečné období, kdy sloužily jako argument pro zřeknutí se odpovědnosti za negativní dopady evropské kolonizace a zisk morálního kreditu nástupnických států.[39]

Po pádu neoabsolutismu, rozdělení monarchie v roce 1867 a s tím souvisejícím oslabením centrálních úřadů, které v předcházejících desetiletích koloniální ambice prosazovaly, došlo k oslabení ochoty státu financovat koloniální politiku. Současně však Walter Sauer upozorňuje na neformální účast habsburské monarchie, například v roli věřitele aktivně spravujícího egyptský státní dluh.[40] Rakous-

38 Walter SAUER, *Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage*, in: Walter Sauer (ed.), K.u.K. Kolonial – Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika, Wien [2]2007, s. 17.; Evelyn KOLM, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*, Frankfurt am Main – New York 2001, s. 11–12.

39 E. KOLM, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns*, s. 12.

40 W. SAUER, *Schwarz-Gelb in Afrika*, s. 65–66.

ko-uherští zástupci se také účastnili mezinárodních konferencí, kde svým souhlasem legitimizovali expanzi jiných evropských států výměnou za výhody pro svůj stát.[41] Sauer dále zdůrazňuje vzestup liberálního měšťanstva, fascinovaného volným obchodem a s tím související exportní a importní aktivitu. Rakouských iniciativ v různých regionech Afriky tak byla i ve třetí třetině 19. století celá řada a to přesto, že oficiální státní expanzivní politika cílila především na Balkán.[42] Dělení Afriky (*Scramble for Africa*) se tak habsburská monarchie účastnila mnoha různými způsoby, mimo jiné i vědeckými expedicemi, chápanými jako mapování regionu, který měl být v budoucnu kolonizován.[43] Evelyn Kolm také připomíná obnovení expanzivní politiky na přelomu století. Imperialistické tendence se projevovaly mimo jiné v diskuzích o potřebě masivních investic do vybudování válečné flotily.[44] Ta měla zajistit kromě prestiže a možnosti moarchie prosadit se v mezinárodní konkurenci také přístup na nové trhy a s tím související možnosti odbytu domácích výrobků a dodávky surovin ze zámořských území. Autorka zmiňuje jako propagátory investic do flotily zejména poslance a průmyslníky z Čech a Moravy, kteří kromě vyhlídek na nové zakázky pro stát zdůrazňovali také malou přítomnost státu v zámoří v minuloti a „úkoly do budoucna."[45]

Současné bádání chápe lékaře a cestovatele Emila Holuba jako důležitého propagátora koloniálních idejí v rámci Rakouska-Uherska[46] s velkým vlivem na představy veřejnosti o Africe[47] i na pozdější cestovatele.[48] Z tohoto důvodu považuji za důležité věnovat se zde cestovatelovým aktivitám poněkud podrobněji. Holub podnikl v letech 1872–1879 a 1883–1887 dvě cesty do oblastí dnešní Jihoafrické Republiky, Botswany, Zambie a Zimbabwe. Své expedice podnikl v době intenzivního zápasu o Afriku a dělení kontinentu mezi evropské mocnosti. Oblast, v níž se cestovatel pohyboval, získala v té době značný globálně-hospodářský význam mi-

41 Tamtéž, s. 67–68.

42 Tamtéž, s. 54–78.

43 Franz KOTRBA – Walter SAUER, *K.u.k. in Ostafrika. Die Habsburgermonarchie im „Scramble for Africa"*, Wien 2015, s. 37.

44 E. KOLM, *Die Ambitionen Österreich-Ungarns*, s. 17–18.

45 Tamtéž, s. 20.

46 Georg Friedrich HAMANN, *Emil Holub. Der selbsternannte Vertreter Österreich-Üngarns im Südlichen Afrika*, in: W. Sauer (ed.), K.u.K. Kolonial, s. 163–193; Ondřej CRHÁK, *Rakousko-Uhersko a kolonialismus*, in: Tomáš Winter et al. (eds.), Emil Holub, Praha 2023, s. 69–92; Markéta KŘÍŽOVÁ, *Noble and Ignoble Savages and their scientific „Colonization" in the making of the nation*, in: M. Křížová – J. Malečková (eds.), Central Europe and the Non-European World, s. 135–163.

47 Martin ŠÁMAL, *Emil Holub. Cestovatel, Etnograf, Sběratel*, Praha 2013, s. 332.

48 O. CRHÁK, *Rakousko-Uhersko a kolonialismus*, s. 81.

mo jiné kvůli objevení bohatých nalezišť diamantů. S hospodářskou integrací regionů do globálních kapitalistických struktur souvisel rychlý posun koloniální hranice na sever a také krvavé pohraniční války kolonizátorů proti indigennímu obyvatelstvu,[49] ale i války britského impéria proti búrským osadníkům usilujícím o samostatný stát.[50] Holub aktivně psal o své představě role Rakouska-Uherska v tomto koloniálním zápasu. Ta měla být především hospodářská – cestovatel se věnoval možnostem exportu domácích výrobků, které také během své cesty propagoval, dále možnostmi získávání nerostných surovin a také problematikou potenciálního rakouského vystěhovalectví do jižní Afriky.[51] I ve svých cestopisech se poměrně obsáhle zabýval přírodními a geografickými podmínkami oblastí, kterými procházel. Tyto informace měly následně sloužit budoucím evropským osadníkům.[52]

Podle Georga Friedricha Hamanna dorazil Holub na jih afrického kontinentu s již hotovým světonázorem, vycházejícím z paternalistického pojetí evropské nadřazenosti a univerzality západní racionality. Esencializovaní Afričané podle něj stáli z lineárně evolučního hlediska na nižší úrovni než Evropané, a to po stránce kulturní, intelektuální i morální.[53] Holub sám je přirovnal k dětem,[54] z čehož vyvodil nemožnost přiznat jim stejná práva, jako mají Evropané.[55] V souladu s metaforou dětství a v také ve shodě s liberálním pojetím člověka však zároveň přiznával Afričanům možnost zdokonalení skrze působení kultury a vzdělání.[56] Animalizující přírovnání pak využíval především cíleně k zdůraznění krutosti a necivilizovanosti konkrétních skupin či jednotlivců, se kterými se setkal.

Stěžejní moment druhé výpravy Emila Holuba představoval neúspěšný pokus expedice proniknout do země Ila a prozkoumat ji. Holub se rychle dostal do konfliktu s obyvateli této Evropany dosud neprozkoumané oblasti severně od Za-

49 G. F. HAMANN, *Emil Holub*, s. 188–189.

50 Konflikt je znám jako první anglo-búrská válka (1880–1881). Viz Roland OLIVER – Anthony ATMORE, *Africa since 1800*, Cambridge 1981, s. 64–65.

51 G. F. HAMANN, *Emil Holub,* s. 171–172.

52 Tamtéž, s. 172.

53 Tamtéž, s. 181–182.

54 Motiv dětství figuruje jako jedna z klíčových charakteristik obyvatelstva Afriky u Hegela. Viz B. HARLOW – M. CARTER (eds.), *The Archives of Empire,* s. 21.

55 Emil HOLUB, *Sedm let v Jižní Africe. Příhody, výzkumy a lovy na cestách mých od polí diamantových až k řece Zambesi (1872–1879)*, II, Praha 1881, s. 500–502.

56 Pieter M. JUDSON, *The Habsburg empire. A new history*, Cambridge (Massachusetts) – London 2016, s. 243.

mbezi a jeho výprava byla nucena uprchnout.[57] V líčeních kontaktů s Ily („Mašukulumby") využívá Holub často animalizujících metafor. Aby zdůraznil jejich nebezpečnost, nazývá je například *hady* kvůli jejich schopnosti připlížit se nepozorovaně k tábořišti výpravy.[58] Holub se ve svém hodnocení odvolával kromě vlastní zkušenosti také na zprávy afrického obyvatelstva sousedícího s Ily. V cestopise deklaruje svůj záměr proniknout do „země [...] onoho kmene, jehož všichni sousedé se vystříhají jako živého ohně, ano, prohlašují jej za národ šelem v podobě lidské".[59] Podobně jako *had*, i označení *šelma* spadalo do kategorie tak zvaných *škůdců*, tedy živočichů, které tehdejší lovci a cestovatelé hodnotili jednoznačně negativně. Chápali je jako zavrženíhodné živočichy, jejichž existence není slučitelná s civilizací.[60]

Nejde však jen o generalizující označování vybraných etnik jako škůdců. Řada cestovatelů a cestovatelek využívala zmínky o animalitě Afričanů k diskurzivní konstrukci jejich subjektivity jako kvalitativně odlišné od evropské. Kreativním způsobem přitom rozvíjeli a specifikovali kategorii „přírodních národů", jak ji vymezil například výše zmíněný Bohumil Bauše. „[...] Všichni podléhají náladě okamžiku a že smyšlení své obratem ruky změní v opak. U všech náhle dobromyslnost převrhne se v divoce vzplanoucí nenávist, věrolomnost a bestialní ukrutnost. Schází-li kázeň mravného vyškolení, zvrhne se přirozený pud snadno v pusté hýření."[61] Tyto charakteristiky byly připisovány i animalizovanému obyvatelstvu v cestopisech, které tímto byly vylučované z nároku na lidská práva v liberálním pojetí. Kvůli své neschopnosti racionálně krotit své pudy přestávaly být lidmi z hlediska evropské antropologické koncepce a pozbývaly tak i některých s tím spojených práv, vlastních *civilizovaným* Evropanům, například práva svobodně rozhodovat o své budoucnosti.

„Přírodní národy" tedy definovala podle Baušeho jejich iracionalita a nemožnost se na jejich tvrzení spolehnout. Typické bylo vytyčení dvou extrémních povahových poloh, fungujících ve vztahu binární opozice, která se nepředvídatelně střídá – bezelstné čistoty a dobromyslnosti (odpovídající víceméně topoi ušlechti-

57 G. F. HAMANN, *Emil Holub*, s. 177–180.

58 E. HOLUB, *Dra. Emila Holuba Druhá cesta po Jižní Africe. Z Kapského Města do země Mašukulumbův: cesty po Jižní Africe vykonané v letech 1883–1887*, II, Praha 1890, s. 301.

59 TÝŽ, *Dra. Emila Holuba Druhá cesta*, II, s. 186.

60 Josef ŘIČÁŘ, *„Zvláštní bylo, že se mi toho dne vůbec nechtělo ani ven a neměl jsem ani chuti k lovu..." Koloniální lov a čeští cestovatelé v subsaharské Africe na přelomu 19. a 20. století*, Dějiny a současnost 45, 2023, č. 5, s. 42–45.

61 B. BAUŠE, *Národové přírodní a kulturní*, Vesmír 28, 1898, č. 13, s. 147.

lého divocha)[62] na jedné straně, která však může být velmi záhy nahrazena brutalitou a nezřízenou iracionální pudovostí. Podobně Holub popisuje subjektivitu typického „Mašukulumba" jako směs neklidu a letargie: „Občas prokmitla z ohnivého oka nevýslovná lakota a zvířecká vášeň, ale okamžitě ustoupila zase tupému klidu."[63] Tento pohled přitom v Holubovi vyvolával pocit „jakési úzkosti, která mnou jako mráz probíhala".[64] Zdůrazněním nepříjemných emocí při kontaktu s animalizovaným člověkem se Holub dotknul další roviny rasismu – schopnosti vyvolávat specifické emoční reakce subjektu při kontaktu s rasizovanou osobou.[65]

Speciální význam z hlediska konstrukce africké subjektivity pomocí animalizací pak mělo přirovnávání k primátům. V porovnání s celkovým výskytem animalizací se specifické případy analogie k primátům v analyzovaném korpusu objevují spíše zřídka jen v několika málo cestopisech. Tento způsob konstrukce jinakosti se nejexplicitněji ze všech animalizací vztahuje k evolučnímu a rasovému diskurzu. Darwinistické uznání fylogenetické příbuznosti člověka a primátů mělo velký vliv na úvahy o rasových nerovnostech v dobové středoevropské přírodní vědě.[66] Propojení znaků upomínající na primáty s psychickými a charakterovými vlastnostmi nacházíme i v českých cestopisech. „Často spatřoval jsem, že měly tváře a čelo hnědě nebo černě počárány tak, že vyhlížely jako ustrojené opice," napsal Holub o ženách „Koranů", skupiny, která byla podle jeho názoru obzvlášť necivilizovaná a animální.[67] V souladu s určováním rasových znaků pomocí fyzické antropologie Holub detailně popsal profil obličeje „Koranů" a nazval jej ošklivým.[68]

Důležitost rysů obličeje a estetického hodnocení vyplývá i z Holubova porovnání „Koranů" s jinými Afričany: „dáme přednosť příslušníkům kmene bečuánského, Batlapinům a Barolongům, pro příjemnější tvar jejich obličeje a těla." Důležitá byla pro Holubovo srovnání dále barva pleti.[69] Ve shodě s klasickými koloniál-

62 Tomáš WINTER, *„Tu šklebily se ohyzdné figury lidské..." K charakteristice mimoevropských kultur v českých cestopisech 19. století*, in: Kateřina Bláhová – Václav Petrbok (eds.), Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 27. ročníku sympozia k problematice 19. století: Plzeň 22.–24. února 2007, Praha 2008, s. 57.

63 E. HOLUB, *Dra. Emila Holuba Druhá cesta,* II, s. 197–198.

64 Tamtéž, s. 198.

65 Etiénne BALIBAR, *Is there a ‚Neo-Racism'?*, in: Etiénne Balibar – Immanuel Wallerstein (eds.), Race, Nation, Class. Ambiguous Identities, London – New York 1991, s. 17.

66 E.-M. ENGELS, *Die Darwin-Rezeption in Deutschlad im 19. Jahrhundert*, s. 169.

67 E. HOLUB, *Sedm let v Jižní Africe. Příhody, výzkumy a lovy na cestách mých od polí diamantových až k řece Zambesi (1872–1879)*, I, Praha 1880, s. 119.

68 Topos ošklivého afrického těla byl důležitým aspektem rasových diskurzů 19. století. Viz M. FIEDLER, *Zwischen Abenteur, Wissenschaft und Kolonialismus*, s. 61.

69 E. HOLUB, *Sedm let v Jižní Africe*, I, s. 119.

ně rasistickými stereotypy zároveň „Korany“ popisuje jako líné alkoholiky, kteří se nestarají o své příbytky, nevytvářejí žádné umělecké předměty, a z civilizačního úsilí evropských misionářů si nedokázali vzít nic pozitivního.[70] Jak ukazuje Brigitte Fuchs, Holubovo hodnocení se částečně shoduje s dobovým vědeckým názorem, který pokládal jihoafrická etnika Khoikhoi a San za nejprimitivnější lidské rasy na nejnižším stupni civilizace.[71] Analogie těchto etnických skupin s primáty byla však už v Holubově době z vědeckého hlediska značně zastaralá. Fuchs ji spojuje s přírodní historií 18. století.[72] O tom, že z vědeckého hlediska bylo na konci 19. století přirovnání Afričanů k primátům neadekvátní, svědčí ostatně i výše uvedené Baušeho vymezení kategorie „přírodních národů“.

Přesto se však toto srovnání opakovaně objevuje jako součást populárního rasového diskurzu cestopisů, včetně těch, jejichž autory byli etnografové. Podobně jako Holub o 50 let dříve, i cestovatel a orientalista Václav Zelenka[73] v cestopise publikovaném roku 1938 přirovnal obyvatele Zanzibaru k primátům: „Přes to, že nepodceňuji nižádnou rasu lidskou, věda, že každá má své poslání a linii vývoje, přece se nemohu ubrániti zvláštnímu dojmu, pozoruji-li ploské jejich nosy s širokými otvory, velká ústa s tlustými rty a lebku, že se u některých jedinců neliší příliš od opic. Svými posuňky, nápady a chůzí toto přirovnání opravňují.“[74] Explicitní rasismus a evolucionismus je zřejmý i ze Zelenkových úvah o „humanizaci“ zanzibarských „černochů“ německou a následně britskou koloniální správou. „Německá ruka, silná a často velmi tvrdá, vychovala z černochů tvory s jakous takous disciplinou a začátečním smyslem pro pořádek, tvory však nenávidějící Evropany, jejich panství i blahobyt.“[75] Podobně jako kdysi Holub i Zelenka zmínil svou fyzickou nevolnost spojenou s pobytem mezi obyvateli Zanzibaru.[76]

Ačkoliv se v meziválečném období skupina předních československých antropologů pokoušela ve sborníku *Za rovnocennost evropských plemen* čelit rasovému myšlení a snažila se ho překonat, iniciativa nebyla příliš úspěšná. Antropologům šlo především o vymezení se vůči německému nacismu. Soustředili se navíc jen na pro-

70 Tamtéž, I, s. 110–111.

71 Brigitte FUCHS, *„Bushmen in Hick Town“: The Austrian Empire and the Study of the Khoesan*, Austrian Studies 20, 2012, s. 44–45.

72 Tamtéž, s. 46. Fuchs jako příklad uvádí Linného taxonomii, která umisťuje Khoikhoie do kategorie *homo monstrosus* spolu s některými druhy primátů, například orangutany.

73 V. Zelenka podnikl cestu popsanou v cestopise těsně před vypuknutím druhé světové války.

74 Václav ZELENKA, *Ostrov vůně. Moje cesta na Zanzibar*, Praha 1938, s. 112–113.

75 Tamtéž, s. 113.

76 Tamtéž, s. 112.

blematiku *evropských ras*, zatímco zbytek světa opomíjeli.[77] Rasu jako určující vědeckou kategorii v kontextu indigenního obyvatelstva Afriky tito autoři stále přijímali jako danou.[78] Intersekci diskurzů rasy a biologického druhu (*species*), sloužící k vyjádření hierarchických soudů o hodnotě člověka lze pozorovat například i u sochaře Františka Foita.[79] I ve Foitově cestopise byla animalizace využívána spíše situačně k zdůraznění nízké pociťované hodnoty Afričanů ve srovnání s evropským ideálem, a z ní plynoucího opovržení cestovatele. „[...] Za chvíli jsme obklíčeni hopkujícími opicemi, samými to degenerovanými typy míšenců, s kreténskými obličeji a neproporcielními těly, osetými vyrážkami."[80] Foit takto popsal obyvatelstvo, které se účastnilo aktivit pořádaných jihoafrickými misionáři. Degeneraci a míšení ras, jedny ze základních charakteristik implikujících v kontextu rasových teorií biologickou méněcennost, propojil s důrazem na medicínsky vyjádřenou normalitu, respektive markantní odlišnost od ní. Kognitivní a fyzická normalita představovala jeden z ústředních konceptů meziválečné československé antropologie,[81] s jejímiž východisky byl Foit nepochybně obeznámen díky své spolupráci s univerzitním antropologickým ústavem.[82]

Misionáři podle autora Afričany kazí a ničí jejich autenticitu, pozorovanou na jiných místech, kterou autor v souladu s ideálem přírodního ušlechtilého divocha hodnotil pozitivně.[83] Myšlenky degenerace a míšení ras Foit kromě diskurzu druhu propojil také s psychiatrickým diskurzem, estetickými kritérii a hodnocením zdravotního stavu. Na rozdíl od německého koloniálně rasistického diskurzu, který

77 Viz M. DUCHÁČEK – L. LENCÉŠOVÁ, *Sborník Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování jako křižovatka československé meziválečné antropologie i kulturní propagandy*, in: M. Ducháček a kol. (eds.), Za rovnocennost evropských plemen, s. 6–31.

78 Jindřich MATIEGKA, *O nerovnocennosti plemen*, Antropologie 5, 1927, č. 1–2, s. 92–93.

79 František Foit popsal ve dvoudílném cestopise *Autem napříč Afrikou* svou první cestu do Afriky, kterou podnikl spolu s přírodovědcem Jiřím Baumem v roce 1931. Jak napovídá i název cestopisů, kontinent projeli napříč z Egypta podél Nilu přes Súdán, a dále Belgické Kongo, Ugandu, Keňu, Tanganiku a Rhodesii až do jižní Afriky.

80 František FOIT, *Autem napříč Afrikou. Deník jedinečné cesty z Prahy do Kapského Města*, II, Praha 1934, s. 510.

81 Filip HERZA, *Sombre Faces.Race and Nation-building in the Institutionalization of Czech Physical Anthropology*, History and Anthropology 31, 2020, č. 3, s. 382.

82 Na svou první africkou cestu vyrážel mj. s pověřením od Jindřicha Matiegky z antropologického oddělení Přírodovědecké fakulty. Foitovým úkolem bylo modelovat portréty typických indigenních Afričanů pro potřeby výuky a budované antropologické muzeum. Viz Josef KANDERT, *František Vladimír Foit a jeho africké pobyty*, Český lid 90, 2003, č. 1, s. 47.

83 F. FOIT, *Autem napříč Afrikou. Deník jedinečné cesty z Prahy do Kapského Města*, I, Praha 1932, s. 262.

ve svém vrcholném vyjádření volal po likvidaci rasově smíšených lidí,[84] však tuto myšlenku u Foita ani dalších autorů a autorek nenacházíme. V případě Československa mj. nebyl splněn základní předpoklad pro koloniální genocidu – formální kontrola kolonií. Na rozdíl od Holuba, jehož výpravy proběhly v době intenzivního a brutálního koloniálního dobývání, se pak Zelenka ani Foit necítili být ohroženi na životech. Spíše z pozice turistů vyjadřují nadřazené znechucení nad jinakostí a civilizačními nedostatky obyvatelstva kolonií formálně spravovaných jinými evropskými národy, které neodpovídalo jejich evropským normám.

Animalita Orientu

Specifické podoby získávala animalizace napojená na diskurz orientalismu v cestopisech českých turistů a turistek do oblastí severní Afriky. Moderní turismus zde chápu především jako specifický způsob přivlastňování cizího prostoru, související s kolonialismem v materiální i diskurzivní rovině.[85] Přestože například v Egyptě, který představoval častý cíl nejen rakousko-uherských i československých turistů, začalo budování turistické infrastruktury již ve 30. letech během správy Muhammada Aliho, a tedy před příchodem velkých evropských turistických firem, vliv evropského kolonialismu byl značný. Iniciativu posléze převzaly britské podniky, které od 90. let otevřely možnosti turismu i pro méně majetné střední třídy.[86] I Rakousko-Uhersko však mělo v Egyptě své zájmy, třebaže nesrovnatelné s britskými. Už od konce 30. let 19. století jezdila mezi Terstem a Alexandrií pravidelná lodní linka Rakouského Lloydu (*Österreichischer Lloyd*)[87], zmínit je nutné také komerční aktivity řady rakouských obchodníků[88] či významný podíl monarchie na budování Suezského průplavu.[89] V meziválečném Československu pak získala širokou podporu iniciativa volající po vytvoření „speciálního vztahu" s Orientem, především na

84 Brigitte FUCHS, *„Rasse", „Volk", Geschlecht. Anthropologische Diskurse in Österreich 1850–1960*, Frankfurt – New York 2003, s. 193.

85 Gabriele HABINGER, *Reisen und Erobern. Formen der Aneignung im Kontext von Reisen und Tourismus*, Aus Politik und Zeitgeschichte 2021, č. 50, s. 33–39.

86 Todd CLEVELAND, *A History of Tourism in Africa. Exoticization, Exploitation, and Enrichment*, Athens (Ohio), 2021, s. 26–31.

87 Robert-Tarek FISCHER, *Österreich im Nahen Osten. Die Großmachtpolitik der Habsburgermonarchie im Arabischen Orient 1633–1918*, Wien – Köln – Weimar 2006, s. 125–127.

88 Tamtéž, s. 141.

89 Tamtéž, s. 145–147.

úrovni hospodářské spolupráce a vědeckého bádání československých odborníků.[90] V hospodářské oblasti došlo k navázání obchodních vztahů, které, přestože z makroekonomického hlediska nebyly nijak významné, byly minimálně pro zúčastněné firmy velmi důležité.[91]

Klíčovou tezí dnes již klasické kritiky orientalistického diskurzu Edwarda W. Saida je propojení západních reprezentací Orientu s existujícími mocenskými vztahy. Klíčová pro orientalistický diskurz je podle Saida mocenská nadvláda Západu nad Orientem, socioekonomické a politické vztahy, které celý diskurz umožňují a které zároveň orientalistické reprezentace legitimizují.[92] Sarah Lemmen upozorňuje na specifičnost identity rakousko-uherských a československých turistů, u kterých chyběla přímá identifikace se západoevropskými impérii a jejich mocensko-ekonomickými zájmy, které lze pozorovat například v britské cestopisné produkci.[93] Čeští turisté, zpravidla chudší než západní, však v naprosté většině nezpochybňovali politický status quo udržovaný západními koloniálními mocnostmi, jejichž infrastrukturu ostatně ke svým cestám často využívali.[94] Důležitou roli i zde hrál koncept civilizace, se kterou se čeští turisté identifikovali (třebaže ne vždy nekriticky), a kterou spojovali s technickou modernizací a kolonialismem.[95] Přestože se čeští turisté a turistky se západní civilizací identifikovali jen částečně, vymezení se vůči Orientu a jeho obyvatelům a znehodnocování orientálního Jiného představovalo důležitý aspekt konstrukce jejich identity.[96] I v českých cestopisech se proto setkáme s negativní charakteristikou místního obyvatelstva jako primitivního, špinavého, neorganizovaného, nepoctivého či žijícího ve středověkých podmínkách atd., čímž má být vyzdvižena evropská civilizovanost, technická modernita, hygiena či racionalita.[97] Jak dále ukážu, důležitou pozici v tomto identi-

90 S. LEMMEN, *Noncolonial Orientalism?*, s. 212–214.

91 Adéla JŮNOVÁ MACKOVÁ, *Pokus Československa o vybudování diplomatické a hospodářské infrastruktury v Orientu*, in: Adéla Jůnová Macková – Libor JÚN (eds.), Československo v Orientu, Orient v Československu. 1918–1938, Praha 2022, s. 98.

92 Edward W. SAID, *Orientalism*, London 2019, s. 5–7.

93 Sarah LEMMEN, *The Formation of Global Tourism from an East-Central European Perspective*, The Hungarian Historical Review 7, 2018, č. 2, s. 352.

94 Tamtéž, s. 364–366.

95 Tamtéž, s. 192–196.

96 Johannes FEICHTINGER, *Komplexer k.u.k. Orientalismus. Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich*, in: Robert Born – Sarah Lemmen (eds.), Orientalismen in Ostmitteleuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg, Bielefeld 2014, s. 33–36.

97 S. LEMMEN, *Noncolonial Orientalism?*, s. 215.

totvorném procesu měla i domnělá animalita obyvatelstva severní Afriky, které mělo mít blíž k přírodě.

V protikladu k reflektovanému vývoji nejen turistické infrastruktury, chápané jako modernizace a technologický pokrok,[98] cestovatelé a cestovatelky popisují obyvatelstvo Orientu jako neměnné, což je jeden z typických příkladů orientalistického diskurzu. Ačkoliv autoři a autorky vnímali rozdíly mezi obyvatelstvem města a venkova či mezi bohatými a chudými, všichni *Orientálci* byli hodnocení jako esenciálně duševně inferiorní, konzervativní, nemoderní a chápající svět v kategoriích náboženských dogmat spíš než v kategoriích evropské racionality.[99] Běžné je zdůrazňování absence pokroku a přirovnávání k biblickým časům či středověku.[100] K těmto ustáleným klišé orientalistického diskurzu lze přiřadit také animalizace indigenních obyvatel. I ty implikují absenci jakéhokoliv kulturního vývoje, surovost a neslučitelnost s moderními (evropskými) normami chování. Na základě sledování pravidelností v animalizačních přirovnáních lze získat diferencovanější představu o českém orientalismu a o jevech, které cestovatelům a cestovatelkám prezentovaly jako nejvíce problematické. Vzhledem k omezenému rozsahu studie se zde zaměřím na moment prvního kontaktu s orientalizovanou jinakostí a jeho různou interpretaci v závislosti na politické orientaci cestovatele/cestovatelky a celkovém hodnocení kolonialismu.

Kromě charakterových vlastností afrických subjektů, vyznačujících se nepotlačenou animalitou, se cestovatelé a cestovatelky zaměřovali také na promíchanost lidského a mimolidského obyvatelstva v prostoru. Důraz na mezidruhové soužití byl pak v některých případech explicitně spojován s animalitou jako základem africké subjektivity. Jedním z důležitých aspektů evropské modernity je snaha o epistemologické i ontologické oddělení člověka a jeho těla od zbytku biosféry, respektive kontrola nad touto hranicí.[101] Už jen tím, že indigenní obyvatelstvo o toto oddělení podle cestovatelů neusilovalo, se stávalo v očích českých cestovatelů nemoderním, jiným a animálním. Prostorovou neoddělenost mimoevropského lidského a mimolidského obyvatelstva navíc často doplňovala i řada explicitních animalizačních označení, v různých situacích využitých k popisu chování obyvatel (nejen) Egypta.

98 TÝŽ, *Tschechen auf Reisen*, s. 140.

99 Hana NAVRÁTILOVÁ, *„Krásný, báječný, nešťastný Egypt!" Případ českého orientalismu*, in: A. Jůnová Macková et al., „Krásný, báječný, nešťastný Egypt!", s. 540–547.

100 Tamtéž, s. 548.

101 Walter MIGNOLO – Catherine E. WALSH, *On Decoloniality. Concepts, Analytics, Praxis*, Durham (North Carolina) 2018, s. 153.

Právník a spisovatel Jan Josef Svátek[102] popsal v cestopise *V zemi faraonů* své dojmy z cesty podél Nilu: „Rybník byl plný živoucích tvorů. V jedné směsici koupali se zde muži, ženy, děti, starci, stařeny, hoši, dívky – rozumí se, že všechno nahé! A mezi nimi se nemotorně provalovali bůvoli, osli, ano i několik velbloudů natahovalo nad vodu své dlouhé krky jako mořští hadi, slepice, husy, kachny – všechno v jednom chumáči."[103] Autor souhrnně označil všechny koupající se jako živé tvory, jasně syntakticky odlišil kategorie lidí a ostatních živočichů a dále rozlišil jednotlivé živočišné druhy. Zároveň však zdůraznil prostorovou promíchanost lidského a mimolidského a také nahotu koupajících se lidí, a tedy zásadní odlišnost od evropských měšťanských norem chování. Svou pozici turisty povýšeného nad orientální život rozvíjí v dalších větách, kdy podle svých slov pro zábavu hodil několik drobných mincí mezi koupající se chlapce, kteří na tento podnět zareagovali animálním bojem. „Nepřeji čtenáři, aby viděl tu válku. Kluci jako hyeny se vrhli na ono místo a hrabali a vrtali a rvali se a tlukli do sebe a odstrkovali se [...]."[104]

Abych ukázal, že se nejedná o žádné náhodné asociace, ale naopak o diskurzivní pravidelnosti, uvedu ještě jeden, v mnoha rysech velmi podobný, příklad z o dvacet let mladšího cestopisu sociálně demokratického publicisty Vojtěcha Lva. V knize *Tajemství Sahary* (1927) vylíčil své zážitky z cesty do pouštních oblastí a života mezi tamními beduíny, kterým se snažil přiblížit. Lev, na rozdíl od Svátka, se snaží chování indigenních lidí spíše pochopit a poukázat na univerzalitu lidství. Přesto i v jeho textu figuruje animalita obyvatel Sahary jako důležitý a základní rys jejich subjektivity. Lev popsal reakci obyvatelstva Sahary na vzácný okamžik deště: „Zvířata skotačila, i vážní velbloudi povyskakovali směšně na svých dlouhých, odřených nohou. Na tom však nebylo dosti. I lidé počali bráti účast na zvířecím tom veselí."[105] O pár vět dále Lev pokračuje v úvahách o odlišnosti beduínské subjektivity, když poukazuje na absenci společenských norem ohledně nahoty. „Ostatně bylo mně známo, že názory na stud u Nomádů jsou mnohem volnější [...] Divoká duše předků se v nich probudila. Hnědá jejich těla svíjela se rozkoší v chladivé lázni prudkého deště, tančili, výskali a pokřikovali [...] radost jejich zasahovala až do dětinství a oni, podobni malým nezbedům, uličnicky na sebe stříkali vodu [...]."[106]

---

102 J. J. Svátek pracoval jako vrchní redaktor Pražských úředních novin, ředitel tiskového oddělení Škodových závodů a ministerský rada. Cesty do různých oblastí severní Afriky, popsané v cestopisech, podnikl na začátku 20. století před první světovou válkou.

103 Jan Josef SVÁTEK, *V zemi faraonů*, Praha 1907, s. 189.

104 Tamtéž, s. 189.

105 Vojtěch LEV, *Tajemství Sahary. Vypravování o skutečnosti*, Praha 1927, s. 92.

106 Tamtéž, s. 92.

Několik desetiletí po Holubových úvahách o možnosti civilizačního působení na obyvatelstvo jižní Afriky využil i Lev tropů dětství a animality k reprezentaci mimoevropské subjektivity. Na rozdíl od jiných autorů si však jejich chování spíše idealizoval a chápal ho jako příklad kulturou nezkaženého ušlechtilého divošství, „zcela prostého, samozřejmého, ba i čistého".[107]

Animalizace se v cestopisech vyskytují pravidelně v určitých situacích. Jednou z typických je příjezd dopravním prostředkem do nového prostředí a konfrontace turisty či turistky s jeho jinakostí a zároveň s rušnými podmínkami přístavu či nádraží. „Dotěrná hejna hnědých a černých nosičů cestovatele zrovna obléhají a řítí se divoce do úzkých železničních vozů. Jen se vší energií lze se ubrániti jejich drzosti."[108] Takto inženýr a vysokoškolský pedagog Hanuš Mayer zachytil okamžiky po svém příjezdu na nádraží v Asuánu, nejjižnějším městě své cesty po Egyptě, kterou podnikl v letech 1905 a 1906. Kromě klasických rasových znaků v podobě barvy pleti jako téměř jediné charakteristiky nosičů popsal tuto skupinu osob jako hejno. Využil tedy označení využívané pro skupinu mimolidských zvířat. Ještě explicitněji popsal svůj příjezd k pyramidám Svátek: „Před pyramidami jest malá osada beduinů, kteří se na nás vrhli jako kobylky a přivedli hned celé stádo oslů a velbloudů, jichž nutno nezbytně k návštěvě tohoto pustého hřbitova použíti […]."[109] Podobně vyjádřil o 30 let později své nepříjemné pocity a zároveň svou domnělou civilizační nadřazenost etnograf Zelenka: „Tak jako hejno supů se vrhá na kořist, tak i my jsme byli obklopeni směsicí nosičů a hotelových agentů […]."[110]

Ve vylíčení scén prvního kontaktu reagují autoři na pociťovanou animalitu přístavního personálu a dalších zprostředkovatelů služeb různě. Řada cestovatelů zmiňuje celý proces jen jako otravný. Indigenní animalitu vnímají jako esenciální součást rasově inferiorního lidství a zároveň esenciální součást Orientu. Jiní, zejména levicově orientovaní, se zamýšlejí nad širším sociálně-ekonomickým kontextem a propojují animalitu přístavních dělníků s jejich chudobou. „Ti černí mravenci s koši uhlí na zádech připomínají vám, jak i naše krásná plavba se vším luxusem a pohodlím je zaplacena lidským potem a bídou. Ale černí mravenci nesnášejí už svůj osud tak trpně, jak to činili jejich pradědové při stavbě pyramid. […] Někteří z našinců, kteří se do večera byli opozdili ve městě, vypravují, jak viděli ang-

107 Tamtéž, s. 93.
108 Hanuš MAYER, *Egypt. Obrázky z cest*, Praha 1908, s. 269–270.
109 J. J. SVÁTEK, *V zemi faraonů*, s. 99.
110 V. ZELENKA, *Ostrov vůně*, s. 16.

lickou policii potlačovat dělnické nepokoje […]."[111] Spisovatel, novinář a sociálně demokratický politik František Václav Krejčí během několikadenní lodní zastávky v Port Saidu během své cesty kolem světa (cestopis publikován 1929) sice taky využil rasových znaků a animalizace k charakteristice přístavních dělníků, zároveň však také reflektoval ekonomickou nerovnost jako důležitý aspekt vztahu Evropy a Egypta.

Zatímco tedy Krejčí ve svém cestopisu přímo pojmenovává kapitalismem vytvářenou nerovnost i svou pozici v něm, a i Egyptské společnosti přiznává určitý pokrok, inženýr Mayer byl pevně přesvědčen o své vlastní nadřazenosti. Ostatní turisty například ve svém cestopise varuje před cenotvorbou místních kočích. „V našich městech by kočí se na nás za takový honorář ani nepodíval. Častokráte žádají však povozníci více než sazba obnáší, a cizinec by nikdy neměl platiti více."[112] Autor tedy také reflektuje ekonomickou nerovnost mezi Evropou a Egyptem, ta mu však připadá žádoucí a ostatním turistům doporučuje vymáhat ji, a to i za použití násilí: „Také dosáhne se úspěchu hlasitými hrozbami. […] Energická slova, rázné chování a nemilosrdné rány zkrotí vůbec Araba."[113] Lze sice namítnout, že Krejčího a Mayerův cestopis od sebe dělí 16 let, ve kterých proběhlo mnoho změn, včetně světové války a změny státního uspořádání. Diskuse o potřebě účastnit se kolonialismu v Rakousku-Uhersku, prosazovaná skrze několik lobbystických skupin,[114] však pokračovala i po vzniku Československa. Koloniální debata tematizovala převážně potřebu nových trhů, zdrojů surovin a místa pro populační přebytky, tedy podobná témata jako u Emila Holuba. Ze strany nacionalistických členů delegace na pařížské mírové konferenci byl vznesen i požadavek na přidělení formálních kolonií v podobě zámořských území Československu, tato žádost však nebyla brána vážně a ani projednávána.[115]

Levicovou kritiku kolonialismu v meziválečných cestopisech rozpracovala například spisovatelka a komunistická novinářka Marie Majerová, která ve 30. letech navštívila Tunisko, Alžírsko a Maroko jako turistka. Jazyk jejího cestopisu je poměrně bohatý na rasové kategorie i animalizace. „S ohlušujícím řevem bere negr

111 František Václav KREJČÍ, *Velké dobrodružství. Dojmy a poznatky z cesty kolem světa*, Praha 1924, s. 58–59.

112 H. MAYER, *Egypt,* s. 71.

113 Tamtéž, s. 72.

114 Simon LOIDL, *„Europa ist zu eng geworden." Kolonialpropaganda in Österreich-Ungarn 1885 bis 1918*, Wien 2017, s. 31.

115 Filip HERZA, *Colonial Czechoslovakia? Overseas and Internal Colonization in the Interwar Czechoslovak Republic*, Interventions 26, 2024, č. 2, s. 5.

se zvířecí tváří můj kufr, hází jej na střechu vozu, div nepřerazí šest holení v černé kůži."[116] Autorka se však do svého cestopisu snažila zahrnout také hlasy obyvatelstva severoafrických kolonií. Jedná se například o rozhovor francouzského politika s tuniským, který připomíná účast tuniských vojáků ve válce na straně Francie a požaduje za to volební právo.[117] Píše také o historii francouzské kolonizace, kde zdůrazňuje hospodářské zájmy Evropy. „Neboť kolonisace nechce dnes ‚obracet lidi na víru', nechce vyhubit nepřátelské plémě; chce jen kořistit z práce druhého a nabýt půdy a výrobních prostředků."[118] S francouzským kolonialismem, respektive s jeho civilizační či modernizační misí, se přesto do značné míry ztotožňuje a chápe ho jako pokrok. Ke znehodnocení arabské minulosti využívá i animalizujícího jazyka, kde animalitu staví do protikladu k evropské technologické modernitě: „Bývalo to nepatrné arabské hnízdo […] za necelých dvacet let se stalo z hnízda pěkné moderní a průmyslové město s přístavem."[119]

Majerové styl psaní je ovlivněn také její genderovou identitou.[120] Sarah Mills zdůrazňuje vliv genderu na zkušenost autorek a cestopisnou konstrukci vztahů v koloniálním prostoru.[121] V prostředí mimoevropských kolonií se evropské cestovatelky mohly cítit v některých ohledech svobodnější, respektive méně závislé na evropských normách.[122] Zároveň však tato svoboda ženského cestování byla umožněna koloniálním rámcem a přístupná jen některým ženám, typicky vzdělaným

116 Marie MAJEROVÁ, *Africké vteřiny. Tunis, Alžír, Maroko*, Praha 1933, s. 139–140.

117 Tamtéž, s. 50.

118 Tamtéž, s. 61.

119 Tamtéž, s. 174.

120 Gender pochopitelně hrál důležitou roli i v případě cestopisů, jejichž autoři byli muži. Kolonialismus byl podle řady autorů a autorek především maskulinní záležitost, tradiční narativ koloniálních cestopisů, které popisují průzkumné expedice, prezentuje heroické vypětí, dobrodružství a překonávání smrtelných nebezpečí jako důležitou součást koloniální maskulinity. Pro cestopisné psaní o Africe je dále typické propojení maskulinity s lovem, či v širším kontextu překonáváním divoké přírodní povahy kontinentu, nad kterým muž-cestovatel (reprezentující evropskou civilizaci) buď zvítězí, či je jím poražen. Řadu prvků konstrukce koloniální maskulinity lze nalézt i v pojednávaných českých cestopisech, například u Holuba, ale také Němce či Machulky (viz dále). Vzhledem k obsáhlosti jejich cestopisů, stavu českého bádání v oblasti maskulinit a zejména značné rozrůzněnosti jednotlivých autorů cestopisů však není bohužel na tomto místě možné záležitost podrobněji analyticky rozebrat. Ke konstrukcím koloniální maskulinity viz např. Sarah MILLS, *Gender and Colonial Space*, Manchester – New York 2005, s. 55–60.; John M. MACKENZIE, *The Empire of Nature. Conservation and British Imperialism*, Manchester 1997, s. 43–50.

121 S. MILLS, *Gender and Colonial Space*, s. 43.

122 Tamtéž, s. 30.

a těm, které si cestu mohly dovolit.[123] Není tak možné mluvit o pozici ženských autorek mimo koloniální struktury. Ženské cestopisné psaní lze podle Lucie Storchové charakterizovat určitými odlišnostmi z hlediska stylistiky, a především výběru témat, o kterých autorky psaly.[124] Konkrétně Majerová si i ve svém cestopise všímala témat, která souvisela s její kariérou komunistické spisovatelky a agitátorky, usilující o zlepšení životních podmínek pracujících žen.[125] V cestopisu se proto zamýšlí také nad pozicí marockých žen a zdůrazňuje přetrvávající ekonomickou nerovnost: „Co vám dá civilisace? Svobodu? Ne. Půjdete jen z otroctví do otroctví. A co udělala civilisace ve prospěch chudých? Nedala chudým fellahům ani baťovky, leda doma vyrobené sandály ze zahozených pneumatik. Za to bohatým šejkům automobily a traktory."[126]

Stávání se člověkem

Patrick Wolfe poukazuje na souvislost rasové ideologie s industriální ekonomikou a zavádění logiky kapitalistické produkce přímo do indigenních společností.[127] Minimálně v teoretické rovině se proto zdá být v rozporu integrace obyvatelstva kolonií do ekonomických struktur kapitalismu s možností jejich plné humanizace. V následujících odstavcích se proto zaměřím na tuto problematiku podrobněji a budu se zabývat animalizací Afričanů ve vztahu k jejich pozicím v kapitalistických vztazích, tak jak o tom psali autoři a autorky českých cestopisů. Zaměřím se zejména na práci pro české zaměstnavatele a na možnost humanizace afrických subjektů skrze práci pro české podnikatele.

V meziválečného období se tematika českého podnikání v různých regionech afrického kontinentu objevuje hned v několika cestopisech. Jak ukazuje existující sekundární literatura, v různých regionech kontinentu byly v meziválečném

123 Britta FREDE, *Alleinreisende Frauen in der Kolonie. Reiseberichte als Medium zur Popularisierung kolonialer Machtpolitik*, in: Miroslava Czarnecka – Christa Ebert – Barbara Szewczyk, Der weibliche Blick auf den Orient. Reiseberichte europäischer Frauen im Vergleich, Bern 2011, s. 151–152.

124 L. STORCHOVÁ, *"Representing the other in Jiří and Růžena Baum's parallel travel journals from South Africa"*, s. 314–315.

125 Dana HŮLKOVÁ-NÝVLTOVÁ, *Schriftstellerin zwischen Feminismus und Kommunismus: Marie Majerová (1882–1967)*, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 26, 2015, č. 2, s. 150.

126 M. MAJEROVÁ, *Africké vteřiny*, s. 233.

127 P. WOLFE, *Traces of History*, s. 12.

období trvaleji usazených a podnikatelsky činných minimálně desítky občanů Československa.[128] Tyto podnikatelské aktivity navazovaly na průzkumné expedice z konce 19. a začátku 20. století, které zpopularizovaly některé africké regiony.[129] Ekonomika nově vzniklého Československa byla závislá na dovozu surovin ze zahraničí a důležitou roli hrál také export československých výrobků. Ve 20. letech zprostředkovávaly obchodní vztahy s mimoevropskými trhy a koloniemi do velké míry západoevropské státy. Postupně, zejména v období po velké hospodářské krizi, však došlo k většímu osamostatnění československého zámořského obchodu.[130]

Již na konci 19. století a před první světovou válkou, ale i po ní, působili v Egyptě, Súdánu a dalších přilehlých regionech lékárník, zvěrolékař a profesionální lovec Vilém Němec a Bedřich Machulka spolu s Richardem Štorchem, taktéž lovci. Specializovali se na dodávky různých komodifikovaných přírodnin pro evropské sběratele i instituce a později zejména na organizaci loveckých safari pro bohaté turisty.[131] Ve svých cestopisech poměrně podrobně popsali své vztahy s indigenními zaměstnanci svých firem, které zaměstnávali jako dodavatele přírodnin, stopaře, nosiče, osobní sluhy atd. Například Vilém Němec najal na loveckou výpravu „[...] jednoho znamenitého slídiče a domorodého lovce, který [...] nám evropským lovcům dělá tutéž službu jako výtečný lovecký pes barvář, zvěř a způsoby její zná [...]."[132] Animalita a blízkost přírodě představují i u Viléma Němce základ africké subjektivity. Svého osobního sluhu například popsal jako „dobrého chlapa", jehož schopnost vyznat se v přírodě je neocenitelná. Zároveň však podle Němce zcela postrádal komplexnější způsob uvažování a schopnost samostatného jednání. Byl také impulzivní a „v rozhodném však okamžiku dával se snadno strhnouti svou vášní a rozčilením".[133]

128 Jan ZÁHOŘÍK – Jan DVOŘÁČEK, *Czech Travelers, Entrepreneurs and Advisors in Ethiopia, 1918–1937. A preliminary study*, Journal of Ethiopian Studies 47, 2014, s. 57.

129 Jednalo se například o výpravy Emila Holuba či Viléma Němce do dnešní Etiopie. Viz Linda PIKNEROVÁ, *Czecho(Slovak) – Souther African Relationships. From Adventures to Development Partnership*, in: Jan Dvořáček – Linda Piknerová – Jan Záhořík (eds.), A History of Czechoslovak Involvement in Africa. Studies from the Colonial Through the Soviet Eras, Lewiston (New York) 2014, s. 5; Jan ZÁHOŘÍK, *Ethiopia in the Work of Czech Travelers, ca. 1900–1948*, in: Tamtéž, s. 74.

130 Eduard KUBŮ – Jaroslav PÁTEK, *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*, Praha 2000, s. 221–222.

131 Libor JŮN, *Lovecké výpravy a jejich vůdci na Blízkém východě*, in: A. Jůnová Macková et al., „Krásný, báječný, nešťastný Egypt!", s. 258–270.

132 Vilém NĚMEC, *Pod žhavým sluncem. Cestopisné črty z výpravy konané v letech 1899–1900 Východním Súdánem, Habeší a italskou kolonií Erytreou*, Praha 1920, s. 16.

133 Tamtéž, s. 212.

Podobně i u Machulky lze nalézt přirovnávání svého loveckého personálu k loveckým psům: „Jakmile byla zvěř na dosah, dostavilo se u nich rozechvění, které lze dobře srovnat s nepokojem slídících psů nablízku zvěře." Machulka pokračuje a propojuje chování svých zaměstnanců s fyziologickými změnami: „Jejich oko dostalo zvláštní vzhled, lesklo se [...] změnili se v lidské dravce."[134] Podobně jako například u Holuba, i Němec a Machulka zdůrazňovali animální blízkost přírodě jako základ subjektivity indigenních lidí. Na rozdíl od Holubova setkání s Ily však tato pociťovaná animalita Němce ani Machulku neděsila.

Emil Holub se alespoň část své expedice pohyboval na území, které ještě nebylo plně dobyto a podřízeno formální koloniální správě, respektive v období překotného dobývání vnitrozemských oblastí na celém kontinentu. Zatímco pro Holuba proto představovali Ilové překážku, která mu bránila v dosažení cíle a málem ho i celou jeho skupinu připravila o život, u Němce a Machulky vystupují „slídící psi" a „lidští dravci" v jiné pozici. Jejich animalita byla chápána jako víceméně neškodná a naopak užitečná – apropriovaná kolonialismem, integrovaná do kapitalistických struktur a využita k podnikatelským aktivitám Evropanů. Autoři cestopisů se víceméně ztotožňují s civilizační misí evropského kolonialismu. Reflektují však také zištné důvody tohoto úsilí a ekonomické motivace šíření evropské kultury i násilí, které tento proces, který „nikterak se nehodí pro tamější domorodce", doprovázejí.[135] Němec považuje za ideální postup „pozvolné přesvědčování a získávání důvěry domorodců", s tím, že k dosažení evropského cíle bude potřeba několika generací.[136]

O hierarchické situovanosti těchto animalizovaných zaměstnanců, kteří v žádném případě nebyli chápáni jako rovnocenní partneři Evropanů, svědčí i tvrdé fyzické tresty, které cestovatelé uplatňovali jako formu disciplinace a vymáhání poslušnosti. Němec například zmiňuje trest bití svého sluhy, který mu i přes zákaz sedl na koně a při následných výčitkách foukl Němcovi kouř z cigarety do obličeje. Trest vykonali ostatní sluhové.[137] I Machulka píše, že vyžadoval od svých sluhů „dobré výkony a bezvýhradnou poslušnost a oddanost".[138] Jinde zmiňuje bití svých pomocníků stonkem papyru „jakmile přestali pracovat a začali řezat maso pro sebe".[139]

134 Bedřich MACHULKA – Ladislav KAISER, *V Africe na stezkách zvěře. Vzpomínky afrického cestovatele a lovce*, Praha 1955, s. 171.
135 V. NĚMEC, *Pod žhavým sluncem*, s. 76–77.
136 Tamtéž, s. 76.
137 Tamtéž, s. 45.
138 B. MACHULKA – L. KAISER, *V Africe na stezkách zvěře*, s. 69.
139 Tamtéž, s. 93.

O desítky let později ve třicátých letech 20. století, při popisu cesty ve francouzské kolonii v oblasti dnešního Senegalu, popsal spisovatel a diplomat Zdeněk Němeček podnikatelské začátky „jistého mladého Moravana" v západoafrické kolonii. Toho chápal jako „nového českého člověka", který podnikl „velký krok z hlediska lidského", a navzdory všem nástrahám založil v zámoří obchod.[140] Pro podnikatelský úspěch byl podle Němečka důležitý „černoch George", který „stál po boku svého bílého pána jako věrný pes."[141] Němeček charakterizuje činnost firmy Centroslavie a zaměřuje se na její zaměstnance, které tvoří „černoši různých kmenů". Tito jsou podle autora nejvýš řádní, poctiví a seriózní, zároveň jsou však československými majiteli firmy „stále ještě vychováváni", přestože již předtím prošli výchovou evropských misionářů.[142] Němeček popisuje chování firmy k indigenním zaměstnancům jako vzorové, zdůrazňuje mimo jiné jejich podíl na zisku, což „je pro ně naprostá novinka a velká vzpruha jejich činnosti".[143] Proti tomuto československému způsobu podnikání staví francouzské, které charakterizuje jako nepřátelské jak k indigenním obyvatelům, tak k vlastním zaměstnancům – „ony velké francouzské firmy přijímají zpravidla jen Francouze, dávají jim malý plat, zato však společný byt, stravu a prádlo."[144]

Vymezením se vůči francouzskému způsobu kolonialismu zdůrazňuje Němeček „nekoloniální" charakter československého podnikání. Důraz na absenci koloniální minulosti Československa a možnost jiného, „nekoloniálního" přístupu byl důležitou součástí meziválečných argumentací, podporujících ekonomickou expanzi do mimoevropských regionů.[145] Situování vlastní mocenské pozice mimo struktury kolonialismu a rasismu (ztotožňovaného především s evropským Západem) sloužilo jako zdroj morálního kreditu a nacionálního sebevědomí nejen v Československu, ale i v dalších nástupnických státech Rakouska-Uherska.[146] Zároveň však tento argument zakrýval minulé i soudobé politické, hospodářské a sociální souvislosti, podíl na neformální kolonizaci i pokusy o kolonizaci formální.[147] Absence koloniální minulosti „malých národů evropských, u nichž není třeba se

140 Zdeněk NĚMEČEK, *Dopisy ze Senegambie*, Praha 1938, s. 130–133.
141 Tamtéž, s. 134.
142 Tamtéž, s. 130.
143 Tamtéž, s. 131.
144 Tamtéž, s. 132.
145 S. LEMMEN, *„Noncolonial Orientalism?"*, s. 213–214.
146 Walter SAUER, *Jenseits der „Entdeckungsgeschichte". Forschungsergebnisse und Perspektiven*, in: W. Sauer (ed.), K.u.K. Kolonial, s. 7. F. HERZA, *Colonial Exceptionalism,* s. 177.
147 F. HERZA, *Colonial Exceptionalism*, s. 8.

obávati imperialistického poblouznění" byla ostatně využívána i jako argument pro přidělení zámořských kolonií nově vzniklému Československu.[148]

Jak ukazuje současná středoevropská kritika kolonialismu, Rakousko-Uhersko ani Československo i přes své umístění na semiperiferii modernity a absenci formálních kolonií nelze chápat jako stojící mimo koloniálně-rasistické struktury.[149] Jako explicitně rasistické lze chápat i případy animalizací v českých cestopisech. I pokud tato přirovnání k mimolidským zvířatům nejsou spojena přímo se strachem a znechucením, ale s pozitivními emocemi a ekonomickou prospěšností, jako v případě „věrného psa George", Němcova „psa barváře" či Machulkových „lidských dravců" prospěšných evropským loveckým výpravám, stále vyjadřují evropskou nadřazenost skrze konstrukci nepřekonatelně odlišné subjektivity. Přirovnání ke psu implikuje nerovný vztah založený na jednostranné poslušnosti a plnění příkazů. „Chovem a plemenitbou člověk zušlechťuje nejen vzezření, ale i povahu psa," uvádí u hesla „Pes" *Ottův slovník naučný*. Dobrý pes „rozumí každému pokynu svého pána, poznává mu i na očích, čeho si přeje."[150] Němcův a Machulkův cestopis také explicitně popisují, co se stalo neposlušným „psům" neplnícím příkazy svého pána. Ať už se jednalo o *psy*, Holubovy *hady* či třeba *opice*, animalizace zřetelně ukazují na různé způsoby zapojení různých českých aktérů a aktérek v koloniálních strukturách, kreativní práci s dobovými rasovými diskurzy a využívání koloniálních mocenských nerovností ke svému prospěchu.

Závěrem

Zaměřením pozornosti na animalizující označení v českých cestopisech se dozvíme jen omezené množství specifických informací o názoru cestovatelů a cestovatelek na indigenní obyvatelstvo různých oblastí afrického kontinentu a jejich interakcích s ním. Jak se však snaží argumentovat tato studie, sledováním tohoto okraje populárního diskurzu o lidské jinakosti a jeho vhodnou interpretací lze proniknout ke koloniálním inspiracím těchto textů. Jak je zřejmé z předcházejících stran, české cestopisy nestály mimo oblast koloniální kultury. Naopak, čerpaly z ní mnohé inspirace a řadu jejích prvků sdílely, podobně jako cestovatelé a cestovatelky během

148 Jan HAVLASA, *České kolonie zámořské*, Praha 1919, s. 9–10.
149 F. HERZA, *Colonial exceptionalism*, s. 178.
150 Heslo *Pes*, in: *Ottův slovník naučný*. XIX, Praha 1902, s. 578.

svých pobytů využívali mnohých výhod plynoucích jim z koloniální kontroly afrických území.

Českému čtenářstvu pak cestopisná produkce z období od poslední třetiny 19. století do druhé světové války nabízela různé obrazy mimoevropské jinakosti, vztahující se mj. k mezidruhovým hierarchiím i k dalším hegemonním diskurzům. Tyto reprezentace se vyskytují napříč cestopisnou literaturou třetí třetiny 19. století, začátku 20. století a meziválečného období. Přestože je možné pozorovat určitá topoi, nedá se v žádném případě mluvit o jednolitosti a neměnnosti tohoto diskurzu. V průběhu sledovaného období docházelo k významným změnám reprezentací v souvislosti s měnící se mezinárodně politickou a ekonomickou situací, respektive vrcholícím koloniálním dobýváním a následnou správou kolonií evropskými mocnostmi. Autoři a autorky analyzovaných cestopisů se sice neidentifikovali s koloniálními mocnostmi přímo, sdíleli ale identitu přináležitosti k evropské civilizaci. S touto identitou souvisela jejich potřeba hierarchicky se vymezovat vůči indigennímu obyvatelstvu, u nějž v mnoha situacích zdůrazňovali právě jeho domnělou přírodní stránku, nekontrolovanou afektivitu a animalitu. Důležitou roli hrály také ekonomické zájmy Rakouska-Uherska a nástupnického Československa v různých regionech kontinentu, které existovaly po celé sledované období.

Význam pociťované animality a také živočišné druhy, ke kterým byly subjekty přirovnávány, se pak lišily v závislosti na určitých faktorech. V regionech dosud nepodřízených formální koloniální správě, kterými v době intenzivního dobývání kontinentu cestoval Emil Holub, byla animalizující označení využívána k označení obyvatel, kteří kladli odpor šířícímu se vlivu evropského kolonialismu. V Holubových cestopisech byli animalizováni především lidé, kterými se on sám cítil být přímo ohrožen na životě a dále to obyvatelstvo, které se nejvíce vzdalovalo normativnímu ideálu evropské civilizace. V novějších cestopisech pak pocit ohrožení na životě zcela mizí, což souvisí mj. s dobytím a kolonizací kontinentu. Velká část cestovatelů a cestovatelek se pohybovala v rolích turistů v oblastech severní Afriky asociovaných s Orientem. Na podobu jejich cestopisných reprezentací měl proto velký vliv diskurz orientalismu. Ačkoliv bylo orientalizované obyvatelstvo vnímáno mj. v kontextu starověkých říší, například egyptské, i zde v reprezentacích figuruje pociťovaná indigenní animalita jako subjektivitu ovlivňující faktor. Určitý vliv na podobu reprezentací pak měla také politická orientace autora či autorky. Zejména u levicově orientovaného autorstva je patrné určité kritické vymezení se vůči evropskému kolonialismu, především v kontextu kritiky ekonomicko-společenských nerovností, které vytváří industriální ekonomika. K překonání rasových diskurzů

nicméně nedošlo ani v dobové antropologii, a podobně i levicová produkce nadále využívala animalizující přirovnání. Specifická podoba animalizací pak sloužila k reprezentaci indigenních zaměstnanců českých podnikatelů. Typické přirovnání ke psu vypovídalo o nerovném postavení animalizovaného subjektu a současně chápalo jeho animalitu jako apropriovanou, podřízenou evropské disciplinaci a komerčním zájmům. Animalizovaní lidé tak zároveň mohli být v cestopisných vyprávěních oceňováni jako do určité míry schopní pracovníci s unikátními schopnostmi.

From "beasts in human form" to "faithful dogs". Animality and Race in Czech Travel Literature about Africa in the Period of High Colonialism

JOSEF ŘIČÁŘ

The study deals with the issue of so-called animalizations in the context of constructions of indigenous otherness in Czech travel literature about Africa during the period of high colonialism. This originally literary-scientific concept takes into account the approach human-animal studies take to the interpretation of metaphors comparing indigenous peoples to non-human animals. When dividing human populations into so-called 'natural and cultural peoples', as well as in the context of racial and colonial civilizational discourses, animalization served to highlight deficits in rationality and the predominance of the affective aspects of subjectivity. Thus animalized individuals and/or entire societies were denied the rights possessed by human beings as defined by European civilizational norms. The study first focuses on the "first Czech modern traveller", Emil Holub, who moved around southern Africa during the "Scramble for Africa", an intense colonial conquest in the last third of the 19th century. Due to the high level of physical violence associated with the conquest of the continent and the exploitation of its resources, the colonial-paternalist-minded Holub used animalization in his travelogues to designate the groups that were the most distinctly different from the norm of civilization, as well as in situations where he felt threatened by the indigenous population. A different form of animalization is typical of the orientalising discourse of female tourists moving in the regions of North Africa, especially in Egypt. Although the population was represented in the context of ancient empires, the animality and 'natural' character of subjectivity were emphasized as well. Certain differences in representations can also be observed in relation to the political orientation of the authors, where left-leaning authorship was more critical of the inequalities created by capitalism. However, the animalizing discourse was not challenged, just as contemporary anthropology failed to overcome racial thinking. The specific use of animalization can then be observed in the context of Czech or Czechoslovak entrepreneurship in the African colonies. Indigenous animality is represented here as appropriated by and used in the service of European commerce. This study reflects developments in the debates of recent decades, problematizing

the "non-colonial" power position of Central European actors. Although, compared to the formal state colonialism of the Western powers, these actors have been relatively unsuccessful in terms of conquering overseas territories, one can by no means speak of their positioning as one outside the global power structures.

Authorized by Michael Pockley

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uveďte původ – Neužívejte komerčně – Nezpracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs.